

ХАНТАГЫ

«Хантағы мұрасы -
ұрпаққа аманат» атты
ғылыми-теориялық конференция
материалдарының жинағы

2018 жыл

РУХАНИ ЖАНГЫРУ

МАЗМУНЫ

26

Н. Назарбаев.....	3
Әбдібақыт Макұлбаев, Кентау қаласының әкімі Біз еткеніміze күрметпен қарап, болашағымызға көз тіккен елміз	5-6
Расул Самат - Хантағының ғұлденер уақыты мен шарықтау кезеңі жақындал келеді.....	7-10
Бауыржан Жорабеков - Хантағы бір замандарда олжала мекен болған.....	11-17
АНДАТПА.....	19-26

I - БӨЛІМ

ТАРИХ пен ТАҢЫМ	27-44
Хантағы атауының шығу тарихы.....	27-44
И. Шүлембаев -Қаратудың алтын-күмісі мен қорғасыны 1X-X ғасырда мәлім болған.....	44-47

ҒАЛЫМДАР СӨЗ АЛАДЫ

Байсарина Г. - Туризмге жаңа еріс ашу	48-60
Дәрібаев Жанәлі - Хантағы езенинің бергі тарихына және бабалар тарихына шолу.....	60-70
Жандарбек З.З. - Тұрғытедін атажұрты қайда?.....	71-83
Жұмашев А. -Хантағы үнгіринен табылған қазына.....	83-88
Мұстапаева Д. - Хантағы туралы деректер.....	89-96
Сайфунов Б. - Салт-дәстүр, әдег-ғұрып Ұғымдарының мөні.....	96-115
Хазретәлі Тұрсын - Отарлық биліктің қоныстандыру мекемелерінің деректеріндегі Хантағы болысы туралы мәліметтер.....	116-126
Мұрғабаев С., Бактыбаев М., Малдыбекова Л. - Исследования на курумах ущелья Биресек.....	126-142
Мырзатаева З.Б.— Хантағы елді мекені 1930-1940 жылдарда.....	143-165
Мұрагат мұраты – нақтылық.....	165-168
М. Қожа - Хантағы тарихын тану мәселелері.....	168-176
Сырлы сұқбат. С. Мөуленқұлов - Хантағыда 1927 жылға дейін де ел болған	177-185
Кұралай Әпет - Қаратудың Хантағысы.....	186-191

РУХАНИ ЖАНҒЫРУ

Әділжан Үмбет- Қаратай қойнауында талай құпияялар жатыр.....	192-194
Табиғат әлемі. Қаратай корығы туралы жалпы мәлімет.....	195-204
II – БӨЛІМ	
Хантағы ауылынан шыққан тұлғалы азаматтар	206
Хантағы ауылының Қоғамдастық кенес мүшелері	209
ЕСТЕЛІКТЕР	
Абдуллаев Мұратбек, Менин естелігім	209-221
«Ауыл кітапханасы – мәдени рухани орталық».....	223-227
Ауыл көшөлерінің тарихы.....	228-235
КЕРЕК ДЕРЕК.....	236
Хантағының кімдер басқарған?	237
Халық қалаулылары	238
Салтанат Атабек – «Елің - панаң, жерің - анаң».....	239-253
Жылуәнерго орталығы	254-257
КЕРЕК ДЕРЕК.....	258-262
Сұқбат. Хантағыда жалғыз соғыс ардагері бар.....	263-267
А.С. Пушкин атындағы мектепке – 63 жыл	
Бұлар бізден түлеп ұшкандар	268-279
Ауылдың денсаулық сактау саласының тарихы.....	280-281
III- БӨЛІМ	
«Ел – ағасыз, тон – жағасыз болмас».	282-290
Ардақты ардагерлер мен билер.....	291-295
Адилбекова З., Мәуленқұл Н. - Хантағы тарихы хақында.....	296-300
Мен кешілдер әзулетінің қызымын	301
Жомарт жандар.....	302-305
Аймақтың құтты - аксақал, ауылдың құтты – бәйбіше.....	304-305
Салаудатты өмір салты.....	306-309
Хантағы маңындағы киелі жерлер.....	310-313
ТАРГУ.....	314-316
АВТОРДАН.....	
Түсініктеме.....	317-319
Мазмұны.....	320-322
Пайдаланылған әдебиеттер	323-324
	325-326

V₂

«Хантагы мұрасы - ұрлакқа аманат»
аттығылыми-теориялық конференция арналған
материалдар

Хантады

«Біз есапқыру жолында бағалардан мирас
бөлшіп, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызды
бұлқілден жеткін ізгі қасиеттердің қайта
тылелепуініз керек».

Елбасының «Болашакқа бағдар:
рухани есапқыру» макаласынан.

Кеңтілеу-2018

УДК 908
ББК 63.3
Х 19

Ханғаты мұрасы - үрнәкка аманат (Ханғаты) / Р.Атабекқызы-Кентай
«Еркін и К-XXI» ЖШС, 2018-326 б.

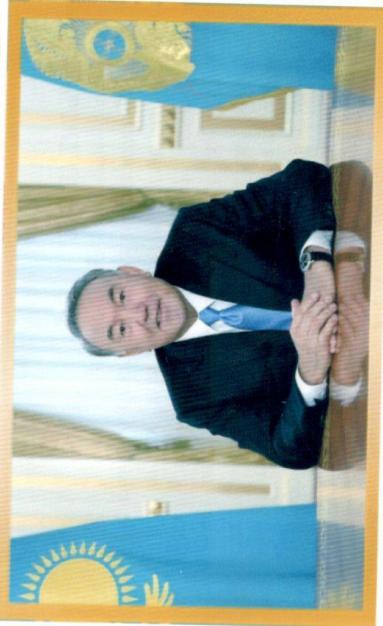
ISBN 978-601-7898-30-4

Бұл кітап сондай Ұлы Жібек жолында жеткізған Қаратау
өнернедегі Ханғаты таусы мен оның баураймынға Ҳантағы
кенттің көне заманын басынан еткерген кілес-көлес
окиғалары мен бүгінгі тыныс-тіршілігіне арналды.
Зерттеуші ғалымдар мен археологияның
тұжърымдары мен мұрағат материалдарының жергіліктері¹
карриялар мен олардың бүтінгі үрнәктарының жазбалары,
естеліктері негізге альяна отырып бағыталады.
Сонымен Ҳанғаты кентті ел-жүргізу қашанин бері
танылды? Қалай, қайтіп? – деген саяударға жауап
іздеғен құрастыруыштар тек бір аудыңға жаға емес, осы
енірдің кешегі тарихы мен үтінгі болмысын әл-қадірнінше
сараптап өздерінде ұсынып отыр. Қітап Елім, Жерім,
Халқым дегендеге төбөренип, ұлттық көлбетімдің ұльтықтауға
құнғатар жандарға арналады.

УДК 908
ББК 63.3

ISBN 978-601-7898-30-4

РУХАНИ ЖАНГЫРУ

Ханғатында «затанат» деген соғ бар. Адаласа берілгенін
басының үлкен соғ...
Ойдан отырысаның, білдін бұлдың тарихының ата-
бапшарламаудың осы азаматтық жағындағы
тиризделін көзіндеңін сандырып...
Мыңғырдан мағын бар адамы да кейде бір жұрттан кейде
қалына құт мәдени ұстап қаса бередін. Сонда білгеннен де
жапырақтың сабының мәни көсіпқорда блейдін бібліографияның
іншактағы ұлттық мәдениеттің арнайылықтың «жапырақ» - үрнәкшіліктерінен
деген шеңберен соғ көзіндеңін сандырып...
Сонда Ұлы Түрк қазақстандың ерлерінен кешегі
Желтоқсанда карта алау жақсан жасын жүрек засыттарының маза
ағзасын болудың ойдаған. Орда базынан аспалдардың борі де айланып
көсіп, тірі қажу үшін ірі болду көркемдік, ірі болу үшін бір болу
кеңекінде үрнәкшілік-тұрнектақ үзілірден көмкен үшін өйткіз -
Толе би, Қазақ одастың Қазынек би, Әдептесе би де ен алғолмен
қазақтың бар ғаласының азаматтықтың әртап тәртүпін
арманадапты.

Нұрсұлтан Әбішұлұ НАЗАРГАЕВ

© Рысмет Атабекқызы, 2018
© «Еркін и К-XXI» ЖШС., 2018

РУХАНИ ЖАНГЫРУ

МЫРЗАТАЕВА Зэбира
Балабекқызы, Абай атындағы
ҚазҰПУ Қазақстан тарихы
кафедрасының аға
окытушысы, т.ғ.к., Қазақстан
Республикасы, Алматы қ.
E-mail: zabu73@mail.ru

ХАНТАГЫ ЕЛДІ МЕКЕНІ 1930-1940 ЖЫЛДАРДА

Мемлекеттік меморандумдардағы өндіріс орындарының тарихы
зерттелген жок. Алайда оның күнгейі мен
тұстары әлі де болса толыққандығының
шешімін тапты деуге болмайды. Қазіргі
ғылымиңдағы тарихи-антропологиялық
күралдары аталған мәселені біргұтас және
тануга мүмкіндік береді. Соған сәйкес,
полиметалл комбинатына қарасты –
елді мекені «құнделікті өмір тарихы»,
«жан тарих» деп аталатын ғылыми танымның
ақпараттеріне сүйене отырып зерттеуге алынды.
Отарлық илеуге түскен өнірдің XX
жылдардағы реформасының 30-40 жылдардағы
кандай еді? Архив күжаттары мен оның
куәгерлері бұл жөнінде не дейді? Міне осында
жауап беруге талпындық. Ал бүтінгі
мының нақты жауабын білу і тиіс деп
мызы. Сонымен, макалада өнір
шылдарының енбектегі қунделіктілігі және
біліктің өз халқына деген сүйк қатынасы
тапты.

РУХАНИ ЖАНГЫРУ

Кітт сөзлөр: ХАНТАГЫ, РУДНИК, КЕНПІН, НЕРФОРАТОР, ШТОЛЬНЯ, ГОРИЗОНТ, ТҮ҆ЖД, ВАГОН, ШАХТА, НКВД.

Макалада Айысай полиметалл комбинатының карасты Хантағы елді мекенін (Хантагы-Карасай рудниктері) және оның түрғындарының 30-40 жылдардағы күнделікті емір тарихы баяндалған. Хантагы - Кенпін каласынан солгустік-шының карай 6 км-дей жерде, Каратрудын онпустек белгейндегі Караашық (Хантагы), Біресек өзенінің сағасында орналасқан. Өнір пайдалық казбалардаң кандай бай болса, оның тарихы да соншалықты бий Хантагының көнекөз кеңіншісі Байбеков Ибадуллаев (1930 ж.т.) тау етегіндегі бұл ауылдың сұжайылымын, түрлі дәрілік есімдіктерін (калаңшар, күшшала, кокемарал ж.б.), сайдайдан тұратын тамаша табиғатын былайша әнгімелейді: «... мынау тоганан армен солға карай бірнеше сай бар. Бернін ата, тарихы бар: Итсигенсай, Могосолай, Уш сана, Ақын сай, Сарыбай т.б. Өзи оннан көл. Мал жайып жүрі жаттап алғанбыз. Бестоғайға барған соң Келтесең, Жолдысайдан етесін, сосын одан ері карай Терісек бастанады. Бұл жерде неше түрлі ғұлактар бар. Ыргайлы лекен жер бар. Басы – Ұзын Карасай, Кеңін Карасай, Тассай деген атады. Соң жерде «Тастың бауы» деген бар, ол ата-бабаларының отырған жері. Оның бір жаңы Тастық, екінші жаңы Құлжабайдық, Содан Құлжабайсай, Қорлебайсай деген жерлер бар. Бұл жерде жетелі күпейіл, калғы науқастанның калған ж.б түрлі дерте шалдықкан адамдарға ем болатын

РУХАНИ ЖАНГЫРУ

шөлтер көп...» [1]. 1723 жылғы жонғар шашыныштынан Карагатуды панағаған елдің ізі де шар, ол осы жерлердің тарихи атауларынан ақ шашт. Соган сәйкес Карагату казактың баспанасы, қарашаптаурағы іспеттес үгымға айналған...

Көс империя билігі (патша және совет) түсінідағы Галымдардың казыналы Карагату койнауын анықсازдығы зерттеу нысанына айналдырылды. 1860-жылдан XIX ғ. II жартысында Карагатудың онпустек Н.А. Северцовтың, А. Арендоренконың, А. Ивановтың ж.б. [2], 1904-1930 жылдары Торланнан онпустекке кәрай М.Бронниковтың, В.Н. Вебердің [3] ж.б. Горлан асуынан солгустікке карасты аймак яғни, қарасты және Карасай кен ошактары 1929 жылдан берле инженер Н.А. Брызгалов [4] бастаған Карасай ғылыми-зерттеу ғылыми-зерттеу партиясының (оның құрамындағы геолог мамандар И.И. Князев, Е.Е. Захаров ж.б. Казгеопрест – И.Л. Новохатский және Орталық ғылыми-зерттеу және геологиялық барлау институтының (ДНИИГРИ) қызметкерлерінің) үргеу объектісіне айналды.

Олар еңірдің жер көрткесі мен онда болып езгерістерді (аудандың тектоникасын), қазбалардың саласы мен корын анықтады [5]. Нәтижесінде Карасай-Хантагы корғасындары ғылыми тұрвыдан да, көр жағынан да бай болып шықты. Бұл жөнінде зерттеуші А.В. Соловьев «таксис инкорюндинг», как Ачинское и Кантагаское и другие, отличались высоким содержанием шашт. [5, 22], - деп баса көрсеткен болатын. Карагату жогаларынан корасын, мыс, цинк, никель ж.б. түрлі-түсті металл корлары табылған

РУХАНИ ЖАНГЫРУ

9

РУХАНИ ЖАНГЫРУ

сайын КСРО ВСНХ Геологиялык Комитеті барып 1928-1929 жж Казакстан күзметін күштей түсти. Мысалы партиясы жұмыс істеген болса, 1931 жылдың оның саны 140-ка көтерілген. 1932 жылдың 1 науқартарының мүндан аса түрлі-түсті металл көніпін, ондағы көмір ошағын тауып, мемлекеттік тіркеуге алады [1]. Инженер Брызгалов та: «... Карасай көніпінен соң калдықтарының шашылыш жатқан үйндісін тағайындауда әркылы мұндағы рудалардың химиялық жағдайын анықтауда мүмкіндік туғын мүмкін» [4, 5]. - деген болжам жасайды. Раслан Хантагың көзінен шашылыштар болып шыкты... даму тарихы бүтінде арналы зерттеу нысаны болып коймаган. Соңдайтан оның ең алғашкы белгісінде сомдау түрлі дереккөздөрде үшілді, жақстап отырып Ашысадай, Карасай, Хантагы, Сулайменов полиметалл комбинаты өмірде келеп сөн, «Карасай көнілдері» атаптап мерзімді бастаған газет жариялады. Кейін бұл газет «Кентай көнілдері» «Шұғыласы» дәлінген атпен жағасын тауып көп Міне осы «Каратау көнілдері» газетінде күтімдегі Ашысадан (1927 ж) бастаған сосын, ері көрінілдік Есімде мұндағай ауыр жұмыстарды шахтада

2

146

шашылыштарынан Әміргали Кашаубаевтың естелігі шарындағы Однегут селосынан Ашысадаға дауыттанды Ашысадын эсем табиғатын, Қаратау шарындағы құлпытран қызылдақтарды көрленіп де, келесі 1930 жылы Хантагың болып кызмет (геологическая разведывательная партия) үйнімінән кабылданады.

Оның айтуынша, алғашында Хантагы руднінің шашылдығы поселектә екі-ак үй болса керек (// көтген Әміргали 28 авгууст 1955 ж). Өз отбасымен шашылдаға тамак әзірлейді, кішкентай балам шашын. Қызыл Фауза шашкандай медициналық шашылымадан айтады. Әміргали Кашаубаев 1933 жылы шашылардың істеген. ТЭЦ ол уақытта 1934 жылдан бастап Хантагы руднінде шашылымадан айтады. Құттылығы 200 квт болатын шашылыштың жылу станицасына машинист болып тағындағы руда беріп тұрғаны айтады.

Шашылдан түрлі рудалар араласкан ауыр гастралдың күрделін комегінсіз, мына колымызбен шашылыштарда толтырып, сосын вагонеткаларды шашылыштың аркылы сыртқа колымызбен итердің шашылыштыңбоз. 1935 жылы ТЭЦ іске көсілді, бірақ шашылыштың күттегінде маңызды болды. Біз бірақ соған да шашылыштың көп тұрғындар, тіпті казак әйелдері де

147

РУХАНИ ЖАНЫРУ

існеді. Баска жактан келпендер де болды...» [6, 21].
дейді.

Архив күжаттарынан Ашысай комбинаты бойынша 1937 жылды облыс комитеті жүргізген комиссияның есеп материалдары кездесі жазылған. Онда Хантағы тұрғындарының тұрмыс жағдайы болды. Бұл өнірдің жарықтеш, жылумен камтамасы етілмеген, соған сәйкес тұрғындардың басын калатыны, сондай-ақ, лай-саздан ездері тұрғыннан алаған, төбесі кара қағаздармен жабылған үйлерин бүліншілкес үшін тұрғында ол-ошы) осылайша тұрғындар бірнеше ондір тұрмыстық колайсыздықтардан, екіншіден атаған Есеп материалында үй шатырындағы қажылған кредиттік каржының белгінбей себепті орыншы комбинацияның ойнап берілгенде. Құжаттың социалдық С.Устинов кол.көйған [7, 28].

Хантағы Ашысай, Ақжар жұмыстарынан атап алғанда сондыктан атаған еңбегін елді мекен ол болды. Ашысай поселогы 1936 жылға дейн болмаған, онда жұмысшылдардың басынан, тұрмысы, өмір суру сапасы ылғи да жұтының күйде болғаны айтылады. Бұдан корытатын ой: мемлекет Қаратаудың казынан

РУХАНИ ЖАНЫРУ

11

комбинатарын ғана емес оның жергілікі жұмысшылдарының да еңбегін аяусыз, шексіз ғылыми жұмыс күші ретінде депортацияға төрөлжандардың ж.б. үлт екілдерін, еврейлердін, політкаторлық эскери тұқындардын, сосын соғыс жағдайларда атап алған категориялар катарынан болмаса да, үшіншілкес тұрғындар» іспеттес жағдайды бастан төрді.

Оңтүстік 1929 жылдардың мол көрін тасымалдау үшін ғылыми (ПТЖД) салу ісі колға алына бастағы, теміржол күрьылсы 1934 жылы аяқталады. Құнғаттарда сол жылғы салып алынған 3 мунаймен үшінші паровоздан жарамсыз күйде жеткізілгені 2 мунаймен жеткізілгені 2 вагонның, 2 цистернаның, 2 вагонның тектегінекти платформалар жеткізілген. Жалпы паркте 9-ы пайдаланылған [8, 540].

Гар табанды теміржолдардың аралиғындағы оңтүстік корғасын заводына Ашысадын инжекциономбинат айналасындағы түрлі рудниктермен ғылыми орнату да маңызды болатын. ғылыми Ашысадын көтөрілген Ашысадын тар табанды теміржолы (УЖД ғылыми жөнкілдік жолы) салынан. Үлг

РУХАНИ ЖАНГЫРУ

салынған жолдардағы ең күрделі белік Ашсыздан 18 км жердегі таулы орындар бола керек. Кейбір орындардағы ылдари 35-38 мың кашыктықка дейін созылған. 30-жылдарда аштықтың күесі ретіндегі осы жол бойында жатқындаған жұмысшылардың зиратын айтуда болады. Казір оның орындарында жатқан корымдар Серістанниясында төбешік болып жатыр. Осыдан ауыртапташтарға қарамастан 1933 жылы 1 каратай Туркестаннан Серго станицасына алғашкы № 139 Коломенский деген жөніл паровоз екелінеді. Оқиға жергілікті халық үшін мереke, той таріл болды. Алғашкы УЖД Серго станицасынан Аюордай поселкесіне дейін 4,5 км кашыктықты құрады. Ақжар поселкесіне дейін салынған жол уақытта болатын. Туркестаннан 30 км кашыктықта Ашсыз салынған жол, Хантагы қарай 8 км-ге сезімнен көнінен Хантагы кен байыту фабрикасына дейін жол салынады. Бул теміржолдарының сорғасындағы тасымалдауда стартегиялық манзызы болды. Уақыт ете келе Кентау қаласында барынша көніштеріне қарай тартылған сонымен көніпайыраға тартылған тар табанды темір жолын пайда болды» [9]. Оңреди сумен камтамасында саласы да құлдырап жатқан екен. Туркестан ст. № 111 пикетін Котырублакта, Хантагы, Икансу, Кокшай және Азорный пункттерінде Верстинитон насыханын орнатылған.

Сонымен архив күжаттарынан 30-жылдағы жұмысшылардың баспаңа мәселесинин, тұрғыншылғыннан, сосын шахталардағы спб

РУХАНИ ЖАНГЫРУ

жолбынын, Туркестан таулы теміржолдарындағы үйнелсіз барысынын жылдан-жылға ауырлай түсінін шөрөміз.

Хантагы кенбайыту фабрикасы жөнінде. Ашсыз мен Хантагы аралынғына тар табанды темір жолдары тартылған сон 1933 жылы Хантагы кен байыту фабрикасы тұрғызылды. Ол Туркестан таулы теміржолының бойындағы Хантагы поселкесінде өткөріясында және бұрынғы Хантагы руднігінде орын алды. Фабрика Талшектентеңненің аралығын косатын Котырублак станицасындағы етті. Котыр бұлак пен Ашсыз руднінің өнімшілктері 27 км болса, Туркестан станицасына 31 км күрайды. Ал кейін Мыртальмай руднігімен ТЖД (Туркестанский горнозаводская ветвьная дорога) арқылы жанасады.

Хантагы кен байыту фабрикасы алғашында 1919 ж. 25 тн рудданы өндеді. Кейін 1935 және 1949 ж. фабрика бірнеше рет кайта құрылды, үйнелгілди. Соған сәйкес 1933 жылы фабрика 100 тн өнім берсе, 1939 жылы ол – 150 тн-нан да көп болып ости. Сонымен бір мезгілде 1939 ж. корғасындағы концентраттарын іркітеп бөлу және көнді байыту мақсатында катты бөлшектерді суда айтуру процесін іске асартын аппаратура яғни, үйнелдандыру болмы салынады.

Кен орындарынан мынадай түрлі-түсті

Шолдар алынды:
Тау жыныстары: кальцит, ширит, темір шифроқисидері, магнезит, гематит, кварц, пирит

РУХАНИ ЖАНГЫРУ

Алғашкы

және гидротермалды руд минералдар—галенит, пирит, сфелерит, тетраэдрит халькопирит, марказит, аргентит, алтын.

Желіл (өзекті) минералдар: барий, кальцит, доломит, квартц, анкерит, аргонит, марганец – шпат араласқы баритокальцит, флюорит.

Супергемілі минералдар: церуссит, андезит, халбозин, табиги мыс, апатит, жасыл мысты, кок мыс, меланжерит, темір гидрооксиддар, кышқылдары мен гидроксиддар, марганец және баска.

Атаған минералдар ішнен галенит, перуссит күміс және бариттің өндірістік салматағы зор.

Рудаларды зерттеу барысында корасын мөлшерләрден белгітерде күміс араласқы рудалардан да бар екенін көрүе болады.

Мекеменин күрделілармен жабдықталуы.

Хантагы кенбайлығы фабрикасы темір бетонның белбебуден тұратын сыймадылығы 600 тн кесек тасие және кірпіштен каланған. Жылдатылмайтын ағаштары мен уақытшы корпусы бар. Беларкаш тұратын көлбей тіреуіш типіндегі ағаш жабыныңдысынан тұрады. Бас көрпүсінің кабыргалары бетон және кірпіштен каланған. Іштіреуіштері ағаштан тұрады. Еден – бетонның салынды.

Гимарат бір қабаты, қызмет көрсетегін ағаштан тұрғызылыған.

Бас корпуста «ВОКО» жылдатылған. Электр станциясын таратылатын жылдатылған жағдайдағы өндірістік жеделдешік жоқтын касы.

152

РУХАНИ ЖАНГЫРУ

Күрьыстының жалпы аумағы - 2682 шакырым метр. Күрьылдың көлемі - 35926 куб м.

Жанғының кенбайлығы фабрикасына кірме жолдар. Айнанда теміржолдарның кірме гассасы 494-де лопинген белгісі бар рельске караңа-карыс берген инвалидстан теміржолдың тұбынталған басынан 750 ми кашыктықтан басталады, саяз ойыктаты құсшы Айнаның бойынан етеді де, ері қарай жер болдермен жүріп, 0,019 білдіктегі тауға көтеріледі. Гүлактықтан жол артқа қарай бұрылады да Хантагы поселесіндегі түргын Үйлерге қарай етеді.

Даир өнімді жөннету. Сүзілден еткізілген концептаратты 0,7 тн жүккөттердің вагонекталарға жүнделі. Ері қарай, тар табанды теміржолдармен қоюмен тасып шыгару арқылы өнімді ашық ағаш айнадағы тасымалдайды. Даир өнім салматағы теміржол Түркістан станицасындағы таразыда өтпенеді.

Түркістан станицасында концентрат жабық өтпелдердің артылады да Шымкент Мінс көрбасын өндірүісі осындағы жөнелтіледі [10, 2-14]. Ұмыс күшін қажет етти. Мұндай ауыр өндептің нұкыметін Ашысадай полиметалл комбинатына жарасты Ашысадай-Хантагы-Қарасай-Қараңай-Көншілдері мен өткіншікке орай, үлейменсай рудниктерінің өткіншілері өткіншікке орай, үйнапасшыларын иштімейен көтерді. Оқінішке орай, Хантагыдағы Қызыл-Қорған колхозы жөнінде.

Жаңодан калыптасып келе жаткан Хантагы үйнапасшы поселесіне 40 км кашыктықтан 1935 шамының «Қызыл-Қорған» атты колхоз шамдастырылады. Байбеков Ибадулла карт

153

РУХАНИ ЖАНЫРУ

РУХАНИ ЖАНЫРУ

«Колхозды 1936 жылды күрүлгән, онда 24-ак үй болатын, бул айтын, деген беркетіндегі мәліметтермен дәл келді. Кепең өнірлік архивіндегі құжаттарда: «1935 жылы аудиоральғынан 40 км жерде 24 шаруашылықтан Қалын-Қорған колхозы күрүлды. Колхоз иелгіндегі көлемі 294,54 га жерді құрайды. Ол Қарған шатқалында орналасқан. Колхоз шаруашылының кірісі аз, суы тартылған, жері шабындан көлайсызы, - деген көрсетіледі [11, 201]. Колхоз 1938 жынға дейін сакталып, сонын ол басқа колхоздардың біркіріледі. Колхоздарды біркітірудің түннүскәлдірілген жасалының, ен соңы 1940 жылдан да караша айналағы Туркістан аудандының шенін бойынша Қызыл-Корған Шоқтас колхозымен біркіріледі, онын бүрүнші орындары Мемлекеттің корга отқызуіледі [11, 204].

Софыс жылдарыныңа Ҳантагы. Сонымен сұрапыл соғыс та басталып кетті. Соғыс жылдарының оңтүстік айында 900 сом небәрі бір аптаға жетеді. Сөздін бүрүншідан да ауырлады. Мемлекет халықтың еңбегін канаганы быттай тұрын, ендігі таңда «Бәрі майдан үшін, бәрі де жөніс үшін!» деген оғындың көзіне елеесте алмаймын, балаларымды өзгерілген жапыран идеологияны жеңелу етіп, халықтың тынырыкка тіреп. Соғыс жылдарында жұмыспен тұрады: «... Бізге наңды ете мәрдымсыз көрсетілді: «1944 жылды «Қаратай көншілік газетіннің (29 казан) № 46 (870) санында «... № 4» дегендегі жарықтың көптеген жұмыспен төсө орынмен камтамасыз стілмеген. Мұнда қайнаган оғын-көл жұмыштар жок, үйдін еденидері болғанын...»;

осындағай төзісіз жағдайлар Мырғалымсай ғанағарын жатак Уйлернен де кездеседі. Ашысадай, баскармасының коммуналдық ғылыми-техникалық басшылары (Космакамбетов пен ғорман жолдастар) бул кемшиліктегерді жородын ашып жауапсыздықка салынып келеді... тек Ашасай көнінің езіндегі октябрь айында 30-дан аса ғұансылдар өндірісті өз бетінше тастап кеткен... [12], - деген жазды. Бұдан жан сауапшал жалының көткен жағдайын байқау киын емес. Әрине бұл ғұансылдар өндірістің жағдайында 30-дан аса шатқалында орналасқан. Колхоз шаруашылының кірісі аз, суы тартылған, жері шабындан көлайсызы, - деген көрсетіледі [11, 201]. Колхоз 1938 жынға дейін сакталып, сонын ол басқа колхоздардың біркіріледі. Колхоздарды біркітірудің түннүскәлдірілген жасалының, ен соңы 1940 жылдан да караша айналағы Туркістан аудандының шенін бойынша Қызыл-Корған Шоқтас колхозымен біркіріледі, онын бүрүнші орындары Мемлекеттің корга отқызуіледі [11, 204].

П.П. Ефимовтен: «...1. Ҳантагы рудниктін инженерінен. Онда: «...1. Ҳантагы рудниктін инженерінен. Онда: «...1. Ҳантагы рудниктін инженерінен...»;

Азаматша Рогожникова М.А.: Ҳантагы үшіндегі тұрады: «... Бізге наңды ете мәрдымсыз төртіндердің, бәрін қыскартып тастаған. Өмір сүрүміздең бірнеше көткен жағдайда әбден қажыттан...»;

«...1. Ҳантагы рудниктін инженерінен. Онда: «...1. Ҳантагы рудниктін инженерінен...»;

РУХАНИ ЖАНГЫРУ

3. Азаматша **Күкүшкіна** – Хантагы рудиниң түрғыны: «... Из, эке! – Сіздер орден жағтырыздар, ал біздер мұнда аш отырымз. Эке бұ мен дүкенде ИТР шайқалары калай май, ет, колой балық, конфет алып жатканың көрдім, ал міннеделекейм абыл үйге келдім, сүйк белгеме кірдім...» Дәл осындағай мазұндағы шағым хаттар Майданов жұмыспашварынан да түсken. Соңын ішінде эссең Переездная көлесі, № 4 Үйдің түрғыны жазған мазмұны ерекше ауыр. Ол: «...Мына карғыс иштеп Түркістанда ете нашар өмір сүріп жатырым ақемнің ізімен О дүниеге кетегін сияқтымын. Қылайлияны, анамды, әлкемді аурұханаға жатқызуға міндеттес пойзыдан астына түсіп елемін. Мына омір маган ешқандай бакыт калмады...», - деп жазады.

Ал балалардын калжыраған жағдай Майдановдың жұмышшысы **Карцева** хатынның былашша көрсетілген: «... Мұнда тұру мұмкін сондай ашаршылъык заман етіп жатыр. Мы Николайды окуға бердім, ал ол заводта келе жатаған шығамыз деп ойтамаймын, наанның Улесін жыскартып таастады, мен не істерімді білмесімін пойзыльын астына түсемін бе...»;

УС Е. Г. есімді кісі, ол да Майдановданда істейді: «Буд калада тұра айдаудаң тұтындар сияқтымын сондықтан бұл жерден кашшы шыққандар ен бақытты адамдар. Біздер майдангерлердің әйелдердің Корғанымыз жок. Байқап карасам күйеуі барлар тиң айналған ойданы накты факти бола алды деп

РУХАНИ ЖАНГЫРУ

үксал өмір сүріп жатыр. Ал балаларының үйлері кәдімі болған үксаиды. Ал біздер адам болыптымздан толыымен айтырыланбыз. Өкіншіда шуберек кип жүргін боламыз ...»; **Ишарова Р.М.,** Туркістан станциясының, Новопетровская көшесіндегі № 22 Үйдің түрғыны: «... білгін оміріміз аса ауыр менін айыным үш-ак күнге велде, жұмыс үйімнан ешқандай көмек жок. Ауда үш жыл болды тұрамын, ешкім де 3 баламен үйінен калай өмір сүріп жатқанымды сұрап білген анын. Ушінші жыл боллады, едәндө үйіктаймыз, әмбір жок, қалай өмір сүрсөң, солай өмір сүр. Напортан бір тарелке судан басқа мен ештегене әмбірмін...», - деп жазған.

Сол сияқты Туркістан станциясы, Арычный үйлагы, № 14 үйдің түрғыны **Юнонова В.И.**, Апасай руднили, Советская көшесі, № 9, 9 пәтер түрғаны **Галленко Анна Федоровна,** Хантағы руднигінің түрғыны **Юлесниченко Анна Михайловнаның,** Туркістан классы, Мұрагабева көлесі, № 2 Үйдің түрғыны **Филатова В.П.** хаттары прелен [13, 38-39].

Міне соғыс жылдарындағы онір түрғындарының #адайы осындей еді. Майдандың оқ-дәрімен қамтамасыз етіп тұрган көншілер ашаршылъыкты өстін өткөрғен. Кенестік идеологияның катанқасынты жағдайында жазылған советтік тарихнама өнімдік жылдарындағы ашылғықта байланысты ауыз айналды. Бұл жөнніде постсоветтік кезең тарихшысы Ә.Ф. Зима [19] ез еңбегінде ашық жазған болатын. Аның жоғарыда көрсетілген материалдар да, айналған ойданы накты факти бола алды деп

РУХАНИ ЖАНГЫРУ

РУХАНИ ЖАНГЫРУ

ойлаймыз. «Айтылған тарих» ғылыми-зерттөштік орталығы «Жамбыл облысы Улытау Отағынанда» атты тақырыпта орындалған ғылыми жобада, бұл мәселе жан-жакты қырынан көрсетілді [20].

Сонымен Хантагы, Байылдыр тұрғындарының көрсетулеріндегі айтылған тарих не дейді?

2018 жылдын тамыз айында Абай атындағы ҚазҰПУ-дің профессоры, «Айтылған тарих» ғылыми зерттеу оргалығының ғылыми жетекшісі, ақадемик М.К. Койгелдіевтің жетекшілігімен Кентау-Алмас елді мекенінде елшілік ғылыми-зерттеу экспедициясы жүргізді. Экспедиция материалдары өндірін архивтік және көңекөз көншілдерге аттынан тарихи сұхбаттардан тұрады.

Сонымен, заман күнегері Хантагының тыл ардағын күрметті атамыз **Байбеков Ибайдулла** откесін омірін болайша еске алдаты: «О-о-о-й дүниес-ай! О заман жауыр заман болды. Армияға кетіп жатыр, кетіп жатыр. Адамдың ызызын берін жекең калдырай! Калың -Корған колхозымыз иесіз калды. Оnda жумыстың калмады. Кемінде мен шал калың жарамайтын. Колхоз тарагатының, күніңдің көрөнештеге калмаған соң ФЗО-ға бардым. Экемен рұксат алып, сосын мына Карасайға жұмасын орналастым. 1948 жылы, кейин Миңгалимсаған істедім. Ол киыннылықтар ешқашап естен кетпейді. Мен проходчик деген ауыр жұмасын істедім. Мәни колдың күшімен күрек-кайлашмен тасты күлату. Үшінші метр, салмата 30 кг перфоратормен тауды тесу, тарас еткізіп күніне 18-20 рет жарыльыс жасау калың ауыр еді! О шілдес-і-ін! Ол перфораторды арғы-бөркөтіп жүру де оңай емес кой, оның ези бұзылған калады. Енді айтпа, шахта жұмысының ауырлығын,

ғылымска келгенде наряд береді, соның орындаімыздың аныу-мынау тас емес корғасыны бар ауыр шахтерді, вагонеткаларға салу, оны толған соң далага шынору аса ауыр болды, ал вагонеткалар болса қайта шыноралып келе береді, келе береді! Бір күні күндіз, бір түнде істейміз жұмысты. Аспабы туғел емес, біреу жетеді, біреу жетпейді. Жыльына бір рет шыноралып шыноралыпты болды. Тас үстімізден құлаап кете меби, ылғы да коркып жүртінбіз. Енді коркыншының шынорада айтпа!

Ал жапондықтар жөнінде сұрағанымызда қария шыноралықтарды жұмыста көрдім той. Олардың інесі шағын, оңи кара болады екен. Олар да кай бір шыноралықтардан келді, өкімет экелептін тас үстімінде мерзімін етеп кетті той еліне. Олардың да күнін болған жок той...» [14], - деп шынайы өткен шыноралықтардың омірден сыр шергіті.

Гұра осындағы сұрақтармен Байылдыр ғылыминың аксакалы **Калдыбеков Куандык** (1930-жыл) атага барған едік. Карт кісі осы мазмұндасын имлерін тарзатынан етпі. Калдыбеков Күандык шыноралықтардан Шыныңқта тұрған шыноралықтардан көрілсіншілік конфискацияға үшінраган. Кейін ғылоскейтін көшіп келіп, одан 1945-1946 жылдары шыноралықтардан, шахта жұмысында орналаскан. Ұзын үшіктан естіген (көнеші болсан, тенгегін үйлітегін переді екен) дегенде иланып, 18 жасар жасесірім шыноралық ауырлығы зор шахта жұмысынан барса шыноралықтардан калды той дейсін,

РУХАНИ ЖАНЫРЫ

РУХАНИ ЖАНЫРЫ

карапайым көрпегесенішізді есекке артын османды жеттік. Біз келгенде Мырғалымсай азын-аулак ауди бар шаяны поселок болатын. Мұнда біраз рулың болды. Жагалбайлы, арғын, найман... Мырғалымсай шахтасында жұмыс істеген Күнбек ата оғы басшыларның каталдағын, шахта жұмысшының ауырталығын айтты. Ия, ағашшында шахта тоғы сияқты болып көрінді, коркынышты еді. Көбін астына түскен соң бойын үйренеді екен. Тағы сондай ауыр, корғасыны аралас кой ейткени. Солға вагондарга лактырып сала береміз, сана береміз. Мына колымызбен. Жұмыс ауырлай береді, жайлының еспейді! [15], - деді.

XX ғасыр басында қазак кеңіншінен ауызға ауызға жеткен мына ёлең шұмактары XX ғасырға екінші жартысына да тән деуге болатын сияқты! ...Сөткелеп жұмыс істеген, кеңіншім мен казактың Қауіпке толы эр күнім, ұксайды көріне гозакты! Тар күстістан сибектең, кен асылын тапсам да, Уйл-төгіл жатсан да, сокыр тиын кожайын, Береді кепір есептеп.

Ақыры бул құлдықтан, күткәратын зорлыктан,
Күн бар ма екен, О тоба!
Азабы мол корлыктан? [16] - дедінді.

Анысайға арналы қошірілін әкелінген полік азаматтарының естеліктерінен
XX ғасырдың екінші жартысында Ашыл руднингде ортағасырлық азатты жағдайда болған «Айтылған тарих» ғылыми-зерттеу оргалығы бүгін депортацияға үшінраган халықтармен байланыс орнаткан. Польша Республикасының Клоудия

шоғында қаласындағы репрессия курбандары мен аударылған полик азаматтарын еске алуы қызымының жетекшісі **Януш Кобринь** және аныны **Исанскa** советтік жазалаудың төперішін шешті оғгерген **Тадеуш Исаинский** есімді полик шамалтарының колдауымен күтәрлердің шеңберлерін жинау Устінде. Сол материалдар ішінен Айсай руднігінде жұмыс істеген кеңпіл поляк шамалты **Витольд Стемпинь** мынадай естелігіне жаңылар. Біздер тұра бір Үректің балаларындағы шеңбердің соң, біріміз бір катармен жүріп келе аттырымз. Ұзын коридорлың іші тас караңы. Қарық жок. Жарық тек мастерде болады. Бір жerde шеңбер вагонеткаларға руданы жинал жатыр. Несмында тасқа соғып алар ма екенмін дегे каттың көркем келемін. Кейін мен осы жерде 30 ай бойы шұмыс істедім. Мастер таныстырып болған соң бізге: «Денсаң сендер де вагонеткаларды рудата толтыратын шеңберлерден, бос уақыттарында оны жуасындар» деді. Нірделі руданы жер бетіне шынару ісі советтік шашау тәжірибесінің түрлі үлгілері негізімен іске шеңберлі. Кеңес одағындағы буд әділтіздіктерді қоімсін көрген Витольд Стемпинь Польшага ораду шашауды. Онда ол: «...темір жол бойынан танертең шаштаке жасырын беталған 4 жасаспірім балаларды көрдік. Олар балалар үйнен кашып нариды екен, ата-анасынан жетім калғандар. Жастаны бол 8-15 шамалас болып калады. Оларға карағанда шеңберін ауырады. Устінде кім дейтін кимдері де

РУХАНИ ЖАНГЫРУ

РУХАНИ ЖАНГЫРУ

ЖОК. Тым жұлдыны. Оларға көлімніздары кіңкөй көгерген кара наңымыздан калдырық. Олар кінде куаныш кетті. Сол сәтте-ақ жеп апды. Соғыс когамының әбден ашықкан балалары! Біз өз елімізге жансактауға капшып барамыз, қандай кайғылы көрініс!» [17], - деген герен оғындағы философиялық мазмұнды және тұра ойды жаңындағы көңілдегендеген күнде көрітуға тиіспіз? Дәл осыған саятын ойды поза азаматшасы Дзыра Юзефда да өз естелілік шыратып жатқан неміс басқыншылығы емес, болғандағы сияқты» [18], - деп салмакты корытады.

Айтса айтқандай-ақ, Кенес өкіметі өз қылмысында Ушин соғысты ылғы да желеу еті десең кателестейміз. Оған дәлел болатын факт мыны мен жылы күм-кешек шыбындары өз орнының акындығы жөнелтілген азықтүлек заттарда алған жок. Себебі, соғыс жылдарында мемлекеттік коймасында орасан зор кор болды. **1944 жылдан 1945 жылдан** 4 **миллион** **мемлекеттік** корында өткізу үшін басқаралық Анастас Микоянның орынбасары «**согыс**» етіміздің шамамен сол соғыстың мағлымдеген есебі бар. Сонда үкімет үстемдік асқасындағы астарында не жатты деген занды сундай тұрады. Өз халқын аямаган үкімет саясатын бүтінле-

штің көрітуымыз какет деген сауда дарлын жауабын алу-ак, Кенес болғы пашталық биліктің жүргізген штің толыққанды жалғасы болды. Демек қазақ штіңнен күрбанына айналды.

Ескертулер:

Бейнап: Алпыс жыл – Алпыс белес. Атматы: «Өнер», 2015. Северцов Н. Я., Пo Түркестанскому краю и исследование центральной страны Тянь-Шаня. СПб., 1873 – С.453; Иванов А. О., «Изучение свинцовых рудников в горах Карагат //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 464-472; Арендоренко А., Чулак-Курган //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 43-46 сс.

Бейнап: Альпс жыл – Алпыс белес. Атматы: «Өнер», 2015. Северцов Н. Я., Пo Түркестанскому краю и исследование центральной страны Тянь-Шаня. СПб., 1873 – С.453; Иванов А. О., «Изучение свинцовых рудников в горах Карагат //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 464-472; Арендоренко А., Чулак-Курган //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 43-46 сс.

Бейнап: Альпс жыл – Алпыс белес. Атматы: «Өнер», 2015. Северцов Н. Я., Пo Түркестанскому краю и исследование центральной страны Тянь-Шаня. СПб., 1873 – С.453; Иванов А. О., «Изучение свинцовых рудников в горах Карагат //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 464-472; Арендоренко А., Чулак-Курган //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 43-46 сс.

Бейнап: Альпс жыл – Алпыс белес. Атматы: «Өнер», 2015. Северцов Н. Я., Пo Түркестанскому краю и исследование центральной страны Тянь-Шаня. СПб., 1873 – С.453; Иванов А. О., «Изучение свинцовых рудников в горах Карагат //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 464-472; Арендоренко А., Чулак-Курган //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 43-46 сс.

Бейнап: Альпс жыл – Алпыс белес. Атматы: «Өнер», 2015. Северцов Н. Я., Пo Түркестанскому краю и исследование центральной страны Тянь-Шаня. СПб., 1873 – С.453; Иванов А. О., «Изучение свинцовых рудников в горах Карагат //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 464-472; Арендоренко А., Чулак-Курган //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 43-46 сс.

Бейнап: Альпс жыл – Алпыс белес. Атматы: «Өнер», 2015. Северцов Н. Я., Пo Түркестанскому краю и исследование центральной страны Тянь-Шаня. СПб., 1873 – С.453; Иванов А. О., «Изучение свинцовых рудников в горах Карагат //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 464-472; Арендоренко А., Чулак-Курган //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 43-46 сс.

Бейнап: Альпс жыл – Алпыс белес. Атматы: «Өнер», 2015. Северцов Н. Я., Пo Түркестанскому краю и исследование центральной страны Тянь-Шаня. СПб., 1873 – С.453; Иванов А. О., «Изучение свинцовых рудников в горах Карагат //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 464-472; Арендоренко А., Чулак-Курган //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 43-46 сс.

Бейнап: Альпс жыл – Алпыс белес. Атматы: «Өнер», 2015. Северцов Н. Я., Пo Түркестанскому краю и исследование центральной страны Тянь-Шаня. СПб., 1873 – С.453; Иванов А. О., «Изучение свинцовых рудников в горах Карагат //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 464-472; Арендоренко А., Чулак-Курган //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 43-46 сс.

Бейнап: Альпс жыл – Алпыс белес. Атматы: «Өнер», 2015. Северцов Н. Я., Пo Түркестанскому краю и исследование центральной страны Тянь-Шаня. СПб., 1873 – С.453; Иванов А. О., «Изучение свинцовых рудников в горах Карагат //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 464-472; Арендоренко А., Чулак-Курган //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 43-46 сс.

Бейнап: Альпс жыл – Алпыс белес. Атматы: «Өнер», 2015. Северцов Н. Я., Пo Түркестанскому краю и исследование центральной страны Тянь-Шаня. СПб., 1873 – С.453; Иванов А. О., «Изучение свинцовых рудников в горах Карагат //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 464-472; Арендоренко А., Чулак-Курган //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 43-46 сс.

Бейнап: Альпс жыл – Алпыс белес. Атматы: «Өнер», 2015. Северцов Н. Я., Пo Түркестанскому краю и исследование центральной страны Тянь-Шаня. СПб., 1873 – С.453; Иванов А. О., «Изучение свинцовых рудников в горах Карагат //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 464-472; Арендоренко А., Чулак-Курган //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 43-46 сс.

Бейнап: Альпс жыл – Алпыс белес. Атматы: «Өнер», 2015. Северцов Н. Я., Пo Түркестанскому краю и исследование центральной страны Тянь-Шаня. СПб., 1873 – С.453; Иванов А. О., «Изучение свинцовых рудников в горах Карагат //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 464-472; Арендоренко А., Чулак-Курган //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 43-46 сс.

Бейнап: Альпс жыл – Алпыс белес. Атматы: «Өнер», 2015. Северцов Н. Я., Пo Түркестанскому краю и исследование центральной страны Тянь-Шаня. СПб., 1873 – С.453; Иванов А. О., «Изучение свинцовых рудников в горах Карагат //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 464-472; Арендоренко А., Чулак-Курган //Материалы научно-практической конференции Түркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПБ., 1871 г., 43-46 сс.